

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
РАДА ПО ВИВЧЕННЮ ПРОДУКТИВНИХ СИЛ УКРАЇНИ

На правах рукопису

СТЕЦИШИН МИКОЛА МИКОЛАЙОВИЧ

ЕКОЛОГО-ЕКОНОМІЧНІ ПРОБЛЕМИ
РАЦІОНАЛЬНОГО ПРИРОДОКОРИСТУВАННЯ
В АПК ХЕРСОНСЬКОЇ ОБЛАСТІ
ТА ОСНОВНІ НАПРЯМИ ЇХ ВИРІШЕННЯ

Спеціальність 08.08.01 - Економіка природних
ресурсів та природокористування

Автореферат дисертації на здобуття наукового
ступеня кандидата економічних наук

Київ - 1995

Дисертація є рукопис.

Робота виконана на кафедрі економічної географії
Мелітопольського державного педагогічного інституту.

Науковий керівник: доктор економічних наук,
чл.-кор. УЕАН Мармоль Л.О.

Офіційні опоненти: доктор економічних наук, професор,
академік УЕАН Руснак П.П.,
доктор економічних наук,
професор Грушко В.І.

Провідна організація - Інститут землеустрою УААН.

Захист відбудеться “__” _____ 1996 року о __ годині
на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 01. 78. 02 з присудження
наукового ступеня доктора економічних наук у Раді по вивченню
продуктивних сил України НАН України за адресою: 252032, Київ-32,
бульвар Т.Шевченка, 60.

З дисертацією можна ознайомитися у бібліотеці Ради по вивченню
продуктивних сил України НАН України.

Автореферат розісланий “__” _____ 1995 року.

Вчений секретар спеціалізованої Ради,
доктор економічних наук

Л.Г.Чернюк

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА ДИСЕРТАЦІЇ

АКТУАЛЬНІСТЬ ТЕМИ. Проблеми оптимізації взаємодії суспільства і природи, раціонального природокористування, екологізації виробництва відносяться до найважливіших проблем сучасності. Але на особливу увагу заслуговують регіональні аспекти названих проблем, бо рівень антропогенних навантажень на природне середовище (ПС) і здатність його до відтворення територіально диференційовані.

На сучасному етапі переходу господарства України до ринкових відносин ситуація в сфері природокористування, особливо агропромислового, загострилася. Серед головних причин - невідповідність господарського і правового механізмів до роботи в нових умовах, низький загальний рівень екологічної освіти населення, відсутність необхідних природоохоронних знань серед нового кола підприємців, пріоритет орієнтації на кінцевий економічний результат у розвитку АПК та його регіональних і галузевих ланок. Крім цього, галузеве планування природокористування (ПК), яке складалося на протязі багатьох років, у цілому негативно позначилося на збереженні і відтворенні природного середовища, якості умов життєдіяльності населення, соціально-економічній ефективності виробництва.

Нарешті, надмірно велика концентрація виробництва у вигляді виробничих об'єднань, спеціалізованих тваринницьких комплексів, птахофабрик без належного технічного забезпечення, кормопостачання не сприяла ефективному розвитку АПК. Цінова система і механізми господарювання діяли всупереч об'єктивним економічним законам суспільного виробництва і стали однією з причин занепаду аграрного сектору економіки.

Тому головним завданням найближчого часу є забезпечення вдосконалення природокористування в АПК на основі широкого, взаємообумовленого територіального узгодження, тобто в рамках регіонального АПК, де природні і соціально-економічні зв'язки проявляються найбільш зримо, а обґрунтування економічних та соціальних заходів по забезпеченню раціонального природокористування в найбільшій мірі адекватно об'єктивному процесу і основним напрямкам екологізації агропромислового виробництва.

Особливо актуальним еколого-, економіко-територіальний підхід до обґрунтування раціоналізації природокористування є для тих регіональних АПК, на території розміщення яких природні ландшафти вже тривалий час витримують високі техногенні навантаження, мають значні зміни в зв'язку з меліорацією, які порушують якість природного середовища і навіть призводять до його

деградації з однієї сторони, з іншої - негативно позначаються на соціально-економічній ефективності власне агропромислового виробництва.

Теоретична та практична значимість, а також практична відсутність досліджень на рівні однієї з областей Півдня республіки - Херсонської, - окресленого кола проблем, зумовили вибір теми дисертаційної роботи.

МЕТА ДОСЛІДЖЕННЯ - розробка і наукове обґрунтування основних напрямів раціоналізації природокористування та екологізації виробництва в регіональному (обласному) АПК (на прикладі Херсонської області); вдосконалення компонентної структури і територіальної організації природокористування. Виходячи з поставленої мети, в дисертації сформульовані і досліджувались такі головні завдання:

- визначення теоретико-методологічних основ організації раціонального природокористування в регіональних (обласних) АПК в умовах формування ринкових відносин;
- обґрунтування основних прийомів і методів раціоналізації територіальної організації та компонентної структури природокористування в обласному АПК, оцінок екологічної ефективності його функціонування;
- виявлення системи умов і факторів, які здійснюють вирішальний вплив на ефективність природокористування в регіональному (обласному)¹ АПК, у т.ч. в умовах Херсонської області;
- здійснення системно-структурного аналізу основних видів (компонентів) природокористування в Херсонському обласному АПК; оцінок масштабів антропогенних навантажень на ПС в процесі агропромислового виробництва, а також тенденцій еволюції природного середовища під їх впливом;
- обґрунтування системи екологічних обмежень, конструктивних заходів і напрямів раціонального природо-користування в АПК Херсонської області з метою забезпечення максимальної соціально-економічної та екологічної ефективності його розвитку;
- створення картографічних моделей раціоналізації природокористування та екологізації виробництва в АПК Херсонської області.

ПРЕДМЕТ ДОСЛІДЖЕННЯ - компонентна структура та територіальна організація природокористування в АПК Херсонської області; основні напрями забезпечення раціонального природокористування у т.ч. вдосконалення його територіальної організації, важливі екологічні проблеми та шляхи екологізації

¹ Тут і далі поняття "регіональний" і "обласний" АПК розцінюються як тотожні.

агропромислового виробництва Херсонської області з метою підвищення його соціально-економічної та екологічної ефективності.

ОБ'ЄКТ ДОСЛІДЖЕННЯ- агропромисловий комплекс Херсонської області, необхідною умовою інтенсивного розвитку якого є широкомасштабні сільськогосподарські (в основному зрошування) меліорації, що проводяться на протязі тривалого періоду і призводять до змін у природному середовищі, не завжди забезпечують очікувальну високу соціально-економічну ефективність агропромислового виробництва.

ТЕОРЕТИЧНІ І МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ДИСЕРТАЦІЙНОЇ РОБОТИ. Теоретико-методологічною основою дослідження служили фундаментальні закони суспільного розвитку і взаємодії суспільства і природи. Погляди автора з проблем агропромислового природокористування склалися під впливом робіт видатних вітчизняних та зарубіжних економістів, екологів, філософів.

Обґрунтування екологізації агропромислового виробництва, визначення та підвищення екологічної ефективності функціонування та природокористування АПК ґрунтувалось на роботах П.П. Борщевського, Б.М.Данилишина, С.І. Дорогунцова, П.П. Руснака, Л.Г. Чернюк. При недостатній еколого-економічній вивченості проблем природокористування в АПК Херсонської області автору суттєво допомогли дослідження М.П. Демченко, Р.А.Івануха, Л.О. Мармуль, О.Г. Толчієва, В.М. Трегобчука та інших авторів, в яких розглядаються проблеми природокористування, екології та охорони навколишнього середовища степових територій.

Важливими вихідними положеннями у процесі досліджень і обґрунтування наукових рекомендацій були законодавчі та урядові документи з питань продовольчої проблеми, реформ в агропромисловому виробництві, соціального захисту населення.

В роботі використані методи: порівняльно-економічний, системно-структурного аналізу агропромислових циклів, експертних оцінок, сільськогосподарського і екологічного районування, статистичних групувань, виробничо-територіальної типізації сільськогосподарських підприємств, картографічного та математичного моделювання.

Дисертація виконана на основі багаторічних досліджень автора з проблем розвитку агропромислового виробництва і процесів агропромислового природокористування. Інформаційну базу дослідження склали матеріали первинної статистичної звітності агропромислових підприємств і організацій Херсонської області, Управління сільського господарства та продовольства, обласної ради народних депутатів, обласного Управління статистики, Міністерства статистики України.

НАУКОВА НОВИЗНА:

- в дисертаційній роботі вперше обґрунтовані науково-теоретичні основи територіальної організації раціонального природокористування в обласному АПК в умовах формування ринкових відносин;
- поглиблена методика дослідження процесів природокористування в АПК адміністративної області; оцінки екологічної ефективності його функціонування; оптимізації територіальної організації агропромислового природокористування на регіональному рівні;
- виявлені основні фактори природокористування в АПК Херсонської області;
- здійснено системно-структурний аналіз елементів компонентної структури (видів природокористування) і їх територіальної локалізації в Херсонському обласному АПК, у т.ч. виявлені вузлові проблеми природокористування та екології;
- розроблені та обґрунтовані основні напрями та шляхи і заходи раціоналізації структури та територіальної організації природокористування, екологізації агропромислового виробництва, підвищення соціально-економічної та екологічної ефективності АПК Херсонської області.

ПРАКТИЧНА ЗНАЧИМІСТЬ І РЕАЛІЗАЦІЯ РЕЗУЛЬТАТІВ ДОСЛІДЖЕННЯ.

Обґрунтовані шляхи та запропоновані рекомендації раціоналізації природокористування і підвищення екологічної ефективності обласного АПК. Вони передані для практичного використання в Херсонське обласне Управління сільського господарства та продовольства, Управління водного господарства, обласний Комітет охорони природи. Матеріали дисертації знайшли відображення у розробці головної держбюджетної теми Мелітопольського педінституту. Вони також активно використовуються в навчально-методичному процесі Мелітопольського та Херсонського педагогічних інститутів, зокрема, при читанні курсів: "Економіка України", "Основи раціонального природокористування", "Географія України", "Географія АПК України", "Економічна оцінка природноресурсного потенціалу території".

АПРОБАЦІЯ РЕЗУЛЬТАТІВ ДОСЛІДЖЕНЬ: Результати досліджень доповідались і обговорювались на щорічних наукових конференціях професорсько-викладацького складу Мелітопольського державного педагогічного інституту в 1989-1995 роках, засіданнях Мелітопольського відділу ІТ України, Запорізького відділення Української екологічної Академії наук (1992-1995 р.р.), VII з'їзді Географічного Товариства України (Київ, 1995).

Наукові публікації: За результатами виконаного дисертаційного дослідження опубліковано 6 робіт загальним обсягом 2,3 др. арк., у т. ч. навчально-методичний посібник.

Структура і обсяг дисертації: Дисертація складається з вступу, чотирьох глав, висновків, списку використаної літератури і додатків. Текст дисертації складає 154 м.п. стор. В тексті вміщені 10 таблиць, 8 малюнків і картосхем. Список літератури нараховує 128 джерел, у т.ч. 12 - на іноземних мовах.

ОСНОВНІ ПОЛОЖЕННЯ І ВИСНОВКИ ДИСЕРТАЦІЙНОЇ РОБОТИ.

І. ФАКТОРИ І УМОВИ ПРИРОДОКОРИСТУВАННЯ В ОБЛАСНОМУ АПК.

1. Природокористування в широкому розумінні визначається як сукупність усіх форм експлуатації природно-ресурсного потенціалу і заходів по його збереженню. Природокористування в обласному (регіональному) АПК можна представити як відкриту складно-організовану систему, що перебуває у постійному розвитку і визначається як сукупність різноманітних видів діяльності по комплексному використанню, збереженню і відтворенню ПРП на території функціонування АПК з метою найбільш ефективного виробництва його продукції у соціально-економічному та екологічному відношенні. Система природокористування (СПК) обласного АПК функціонує на основі базових складників: ПРП території - населення - елементів матеріального виробництва. Їх взаємодію, взаємозв'язки і розвиток можна досліджувати при допомозі визначення структурних елементів СПК: компонентної структури (КС) - через види природокористування (земле-, водо-, лісокористування, використання мінеральних, рослинних і фауністичних ресурсів, вторинних ресурсів); функціональної структури (ФС) - через напрями природокористування (сільськогосподарське, у переробних галузях АПК, системах інфраструктурного забезпечення, реалізації та споживання готової продукції); організаційно-управлінську структуру (ОУС) - через сукупність органів управління і організації природокористування, форм і методів (засобів) його здійснення.

2. Територіальна організація (ТО) системи природокористування в обласному АПК характеризується через форми розміщення і локалізації основних структурних елементів: видів, напрямів, регіональної спеціалізації агропромислового виробництва, переважаючих типів природокористування; локалізацію та концентрацію виробництва. Територіальність СПК дає змогу ефективно використовувати картографічні методи. Крім територіальності і структурності, для СПК властиві такі якості, як складність, цілісність, відкритість, динамічність, стохастичність.

Новак

Процес природокористування супроводжується виникненням екологічних проблем біологічного та соціально-економічного характеру. Серед них виділяється: деградація земельних ресурсів, забруднення водних ресурсів, атмосферного повітря, скорочення площ лісів, зменшення продуктивності природних, рослинних та фауністичних ресурсів, порушення естетики навколишнього середовища; екологічно небезпечні продукти харчування та питна вода, хвороби та епідемії, спричинені забрудненням довкілля. Їх вирішення на сучасному етапі пов'язане з реформуванням економіки, визначеністю питання про власність на землю, організацією управління природокористуванням.

3. Основними умовами та факторами функціонування СПК є: природно-географічні (особливості орографії, співвідношення території і акваторії, наявність руйнівних явищ і процесів, переважання ерозійних форм рельєфу, небезпечні кліматичні явища і характеристики, характер багаторічної рослинності, тощо); соціально-економічні (багатокладність економіки, форми організації виробництва, реалізація форм власності), використання досягнень НТП, рівень розвитку матеріально-технічної бази АПК, ефективність регіональної спеціалізації та розміщення агропромислового виробництва, наявність інших природокористувачів, правове та економічне забезпечення механізму природокористування, екологічна освіта і культура населення тощо. При цьому також необхідно мати на увазі т.з. фактори невизначеності у розвитку природокористування як системи (суб'єктивного та об'єктивного характеру).

4. Методика досліджень природокористування в обласному АПК відзначається надзвичайною складністю. Це пояснюється різноманітністю і часто протилежною природою складників об'єкту і предмету досліджень, складними взаємозв'язками між ними, неповною або неточністю вихідної інформації, багатофакторністю розвитку природокористування тощо.

Основними показниками при дослідженнях природокористування в обласному АПК є: індекси спеціалізації і концентрації агропромислового виробництва, у т.ч. через питому вагу видів сільськогосподарських угідь, частку зрошувальних земель, співвідношення посівів сільськогосподарських культур, їх урожайність, щільність поголів'я тварин, продуктивність галузей тваринництва; показники техногенного навантаження (обсяг внесених мінеральних добрив, рівень механізації, енергоозброєність виробництва); показники екологічної деградації ландшафтів (частка еродованих, засолених, підтоплених земель, обсяг втрати гумусу, забруднення атмосфери і поверхневих вод, ґрунтів, втрата естетичної привабливості антропогенних ландшафтів).

Критерієм раціональності природокористування необхідно вважати не тільки економічну ефективність виробництва в АПК (через

обсяг валової продукції, прибуток), але й екологічну. Важливе значення має врахування соціального та економічного ефектів екологізації виробництва.

5. Природні умови та фактори природокористування в агропромисловому комплексі Херсонської області визначаються насамперед складністю гідрогеологічних умов; практичною безстічністю, слабкою дренажісткою поверхні, значною фільтрацією поверхневих горизонтів. При умові тривалого зрошення це може призвести до підтоплення, підняття рівня та забруднення підземних вод, що і спостерігається останні десятиріччя.

Орографічні форми поверхні сприяють інтенсивному розвитку сільського господарства, не обмежуючи використання сільськогосподарської техніки на крупноконтурних полях.

У числі агрокліматичних умов і ресурсів надзвичайно велике значення мають значні термічні ресурси, тривалий вегетаційний період, які здатні забезпечити розвиток високотоварних галузей - раннього садівництва та овочівництва як основи подовженого каналу продовольчого маркетингу за прикладом США. Разом з тим названі сприятливі риси клімату послаблюються режимом недостатнього зволоження (бездощові періоди 25-45 днів), частими засухами (ймовірність 40-90%), суховіями, пиловими бурями. У посушливі роки обсяг урожаю зменшується до 40% проти сприятливих. Тому зрошуване землеробство є головним напрямом природокористування, який здатний забезпечити інтенсивний розвиток АПК Херсонщини.

Значні території Херсонської області взагалі не мають стоку. Пересічна густина річкової сітки - 0.1 км/км². Це зумовлює велике господарське навантаження на р. Дніпро, головним чином, на потреби зрошення. Важливою природоохоронною проблемою є створення штучних водойм для водопостачання і зрошення, реборозведення з рекреаційною метою, з метою забезпечення екологічної рівноваги агроландшафтів.

Серед ґрунтових різновидів на території області виділяються насамперед південні чорноземи, темно-каштанові і каштанові ґрунти із значним вмістом гумусу, але ознаками солонцюватості на півдні. Осолонцювання, зрошення, важка сільськогосподарська техніка викликають у цих ґрунтів ущільнення орного і підорного горизонтів, зменшення пористості. Тому важливе значення має зменшення фільтрації води з каналів, застосування вертикального та горизонтального дренажу на зрошуваних масивах

В Херсонській області велике значення має такий вид природокористування, як лісокористування. Площа лісових насаджень досягає в області 90 тис. га. Вони представлені полезахисними лісосмугами, штучними лісовими масивами (Олешківські піски), заплавними лісами

і мають надзвичайно велике меліоративне та екологічне значення в цілому.

6. Природні рекреаційні ресурси мають обмежуючу роль для розвитку АПК; вони є важливим екологічним полем для відпочинку людей. Але враховуючи слабку регульованість освоєння узбережжя Чорного та Азовського морів у рекреаційному відношенні, ми спостерігаємо руйнування прибережних ландшафтів, погіршення їх рекреаційних властивостей. Значною екологічною проблемою є абразія морських берегів, а також узбережжя Каховського водосховища (щорічно на площі близько 100 га).

Інший вид природокористування - видобуток корисних копалин, представлений в основному розробкою будівельної сировини, яий не має значного негативного впливу на довкілля. Серед сучасних природно-антропогенних процесів, несприятливих для розвитку АПК, відзначимо ерозію (на площі 115 тис. га), засолення, дефляцію, зсуви, підтоплення, замулювання, абразію.

В цих умовах надзвичайно велике значення має створення резервних заповідних комплексів. На Херсонщині їх загальна площа досягає 5.2% від усієї території проти 3.7% в Україні. Разом з тим ця величина, згідно наукових розрахунків, є недостатньою. При інтенсивному освоєнні більше як 60% території, з метою збереження довкілля, потрібно повністю не вводити в господарський обіг не менше як 20% загальної площі території.

У структурі ПРП звертає на себе увагу різке перевищення вартості земельних ресурсів над іншими видами - у 3 - 66.6 разів. Це зумовлює об'єктивні труднощі у забезпеченні збалансованого і пропорційного розвитку галузей АПК, а також стійкості агроєкосистем.

7. Демографічна ситуація та система розселення в Херсонській області характеризуються низьким показником природного приросту та найменшою в Україні густиною сільського населення - 20-45 чол./км². Села розташовані на значній відстані одне від одного та міських поселень; часто вони не мають свого "архітектурного обличчя", слабо озеленені, погано забезпечені водою, газом, паливом, шляхами сполучення. Це негативно впливає на ефективність агропромислового виробництва і природокористування зокрема, з іншої сторони - є наслідком його нерациональності. Разом з тим в області є історичний досвід світового значення в охороні довкілля (заповідник "Асканія-Нова"), наукові, навчальні, громадські, державні, місцеві установи та організації, які здатні забезпечити всебічне екологічне виховання, освіту, культуру.

8. У господарському комплексі Херсонської області АПК, особливо сільське господарство, відіграє провідну роль (85% загального обсягу товарної продукції). Це дозволило забезпечити високий порівняно з середньореспубліканським рівень споживання

продовольчої продукції. Екологічно небезпечні виробництва в області практично відсутні. За обсягом забруднення атмосфери м. Херсон займає 22 місце серед 46 найбільш забруднених міст України. У структурі викидів переважають окиси вуглецю, азоту, сірчастий ангідрид, які практично не вловлюються очисними установками і є однією з причин виникнення кислотних дощів.

9. Більш напружена екологічна ситуація склалася у водокористуванні. За обсягом споживання свіжої води Херсонська область займає 6-е місце в Україні. При цьому тільки 46% води очищається. Особливо великих масштабів набуло транзитне забруднення Дніпра. Тільки підприємства та міська каналізація Запорізької та Дніпропетровської областей скидають у Дніпро майже 530 млн. м³ стоків. Це призводить до виникнення кризових екологічних ситуацій саме у пониззях Дніпра (повільна течія, високі температури, заболочена місцевість плавнів) - небезпечної епідеміологічної обстановки, бактеріального забруднення води тощо.

10. За характером розселення, розміщення виробництва та його концентрацією можна визначити райони найбільшого демографічного та господарського навантаження. У Херсонській області це Південно-Західний підрайон з Херсонським промисловим вузлом, а також приморські райони Південного підрайону (з центрами у Скадовську та Генічеську). У Північно-Східному підрайоні концентрація господарської діяльності зменшується, за винятком Каховського району. У Північному підрайоні великі промислові центри відсутні, зрошуване землеробство є менш інтенсивним. Отже, цей підрайон характеризується найменшим господарським навантаженням на довкілля.

II ГАЛУЗЕВІ ОСОБЛИВОСТІ ПРИРОДОКОРИСТУВАННЯ В АПК ХЕРСОНСЬКОЇ ОБЛАСТІ.

1. Загальнообласну спеціалізацію рослинництва визначає виробництво зернових, соняшнику, плодоовочеваштанных та кормових культур. Разом з тим за останні 30 років у структурі спеціалізації відбулися структурні зрушення, які характеризуються збільшенням посівних площ під картоплею (на 35.3% при умові її низької урожайності), зменшенням - під виноградниками (на 2.7%), овоче-баштанными (на 8.8%), плодово-ягідними (на 3.9%). Останнє свідчить про нераціональне використання переваг ПРП Херсонщини, негативно впливає на загальну товарність виробництва. Нарешті, до позитивних структурних зрушень можна віднести розвиток кормовиробництва. Найбільша концентрація зернових спостерігається у Бериславському, Великолепетиському, Великоолександрівському, Генічеському, Каховському, Нижньосірогозькому, Новотроїцькому, Чаплинському районах. Зважаючи на постійну розораність території, енерговиснажливість зернових щодо родючості ґрунтів, у цих районах необхідно збільшити внесення органічних

добрив, насадження полезахисних лісосмуг. Такі ж природоохоронні проблеми стосуються виробництва соняшнику, овочів, кормових культур. Проведення типізації районів області за спеціалізацією рослинництва дозволило зауважити, що вона не має чіткого зонального характеру і визначається не тільки природними можливостями території, але й кон'юктурою споживчого ринку, особливо в останні роки.

При порівнянні урожайності сільськогосподарських культур у розрізі адміністративних районів звертає увагу значна різниця між ними. Це пояснюється, у першу чергу, масштабами та структурою зрошуваного землеробства. У цілому ж відповідність спеціалізації ПРП території, існуюча і рекомендована, в найбільшій мірі сприятиме раціоналізації природокористування.

2. Зрошуване землеробство є найбільш поширеним видом природокористування в АПК Херсонської області. Під зрошенням зайнято 465.2 тис. га або 17.9% їх республіканської площі та 26.6% всіх сільськогосподарських угідь області. Найбільші масиви зрошуваних земель зосереджені у Новотроїцькому, Каховському, Скадовському районах, де зрошується від 42% до 52% всіх сільськогосподарських угідь. Зрошуване землеробство спеціалізується на виробництві зернових і кормових культур (81.3% усіх посівних площ). При цьому зазначимо, що кормовиробництво є найбільш ефективним на зрошувальних землях. Саме це дозволило зайняти Херсонській області провідні позиції на півдні України по розвитку тваринництва. Піднесенню його ефективності ще в більшій мірі сприятиме розширення виробництва кормових коренеплодів за рахунок, наприклад, однорічних трав, (урожайність коренеплодів у 4-5 разів перевищує урожайність однорічних трав). Найбільш ефективним є вирощування на зрошенні також плодоовочевих культур, в меншій мірі - соняшнику і картоплі. Разом з тим з розвитком зрошуваного землеробства в Херсонській області пов'язані найбільш тривалі негативні екологічні процеси: підтоплення, особливо на Інгулецькому зрошуваному масиві, а також практично на всій території південніше Каховського водосховища, забруднення або мінералізація підґрунтових вод, особливо у приморських районах, засолення ґрунтів, оглеїння у Скадовському районі, збільшення кількості натрію та інших елементів. Названі проблеми поглиблюються масштабною водною та вітровою ерозією, застосуванням пестицидів, незбалансованістю обсягів внесення мінеральних і органічних добрив. Тому зрошувальні меліорації необхідно проводити у комплексі заходів, направлених проти цих негативних явищ і процесів.

3. Важливим природокористувачем в АПК Херсонської області є тваринництво. Воно спеціалізується на розведенні овець і кіз (11.3% республіканського поголів'я), свинарстві (4.8%), розведенні ВРХ

(3.5%). При цьому найбільш продуктивним є вівчарство. Інші галузі мають значні резерви підвищення продуктивності за рахунок раціоналізації кормової бази, форм організації виробництва тощо.

Найбільша концентрація поголів'я тварин відзначається у Бериславському, Білозерському, Генічеському, Голопристанському, Каховському, Новотроїцькому, Чаплинському районах, що загалом відповідає можливостям їх кормової бази. Характерно, що від 10 до 30% виробництва тваринницької продукції забезпечують спеціалізовані господарства з тваринницькими комплексами потужністю від 2.5 до 10 тис. місць для ВРХ і 10-50 тис. місць - для свиней. Найбільш небезпечними для довкілля є функціонування комплексів місткістю 10 тис. голів, які зосереджені у Бериславському та Новотроїцькому районах. В останні роки вони заповнені на 50-60% і не несуть відповідного навантаження. Разом з тим на комплексах потужністю у межах 5 тис. голів спостерігається більший падіж худоби, захворюваність, зменшення продуктивності (Бериславський, Іванівський, Голопристанський, Новотроїцький райони).

Більш гостра екологічна ситуація склалася у свинарстві. У галузі функціонують спеціалізовані комплекси на 20-25 тис. місць у Бериславському, Білозерському, Великоолександрівському, Генічеському, Іванівському, Каховському, Нововоронцовському, Новотроїцькому, Чаплинському районах. Такі підприємства щогодинно викидають у повітря 6 кг пилу, 14.4 кг аміаку, 83.4 млрд. мікроорганізмів. Екологічно небезпечною є також концентрація птахівництва (середнє поголів'я - 300-400 тис. голів) на птахофабриці Бериславського і птахофермах Білозерського і Каховського районів. Важливою екологічною проблемою є використання тваринницьких стоків, гною як цінних органічних добрив. Недостатньою є забезпеченість гноєсховищами - на 50%; серед них питома вага капітальних споруд складає тільки 60.5%.

У перспективі важливо розміщувати основне поголів'я тварин на фермах місткістю 5-6 тис. голів; не обов'язково збільшувати поголів'я, доцільно підвищувати продуктивність існуючого.

4. Природокористування в переробних галузях та інфраструктурному забезпеченні АПК є менш інтенсивним, ніж у сільськогосподарському виробництві. Харчова промисловість спеціалізується на виробництві плодоовочевих консервів (6.0% республіканського обсягу), тваринного масла (4.8%), м'яса (4.6%), сирів жирних (4.7%). Значного розвитку набула комбікормова промисловість.

Загалом рівень коефіцієнта територіальної концентрації переробних підприємств складає всього 0.044 при середньореспубліканському показнику 0.054. Серед них переважають м'ясопереробні підприємства - (325 одиниць), де виробляється 37.6% всієї харчової продукції. Як і у молочнопереробній та

плодоовочеконсервній галузях, тут високий рівень використання питної води - 0.97. Два найбільші підприємства плодоовочеконсервної галузі розміщені безпосередньо у зонах відпочинку міст Херсона та Скадовська. Це вимагає особливої уваги до проведення очисних робіт.

5. Найбільш значними забруднювачами атмосфери, переважно органічним пилом, є підприємства борошномельної, хлібопекарської, кондитерської галузей. Загалом питома вага переробних підприємств АПК Херсонської області у забрудненні атмосфери рівняється 18-20%. Важливою екологічною проблемою є екологічність сировини, яка надходить на переробку та споживання, її товарність, стандартність.

В цілому холодильне обладнання, система зберігання і фасування продукції або сировини потребують технологічного забезпечення більш високого рівня, розміщення не тільки у місцях виробництва, але й у місцях споживання.

III. НАПРЯМКИ І ПЕРСПЕКТИВИ РАЦІОНАЛІЗАЦІЇ ПРИРОДОКОРИСТУВАННЯ В ОБЛАСНОМУ АПК.

1. Аналіз показників господарського навантаження основних напрямів та видів природокористування в АПК дозволив визначити ефективність природокористування і провести еколого-господарське районування території. Найменше господарське навантаження на довкілля галузі АПК здійснюють у Великоолександрівському, Високопольському, Голопристанському, Цюрупинському районах. Тут є певні резерви для інтенсифікації виробництва, особливо тваринництва, за рахунок природоресурсних факторів. До територій з конфліктною екологічною ситуацією відносяться Бериславський, Іванівський, Нижньосірогозький райони, де висока питома вага ріллі у структурі сільгоспугідь, зрошується менше земель, невисока щільність поголів'я сільськогосподарських тварин.

Найбільш поширені в області території з небезпечною екологічною ситуацією у природокористуванні (Білозерський, Великолепетихський, Верхньорогачицький, Генічеський, Каланчакський, Нововоронцовський райони та територія Херсонської міськради). У цих районах маємо значну питому вагу ріллі (біля 95%) у структурі землекористування; частка зрошуваних земель досягає 30-40%; велику щільність поголів'я тварин.

Нарешті, до районів кризової екологічної ситуації та екологічної біди відносяться Горностаївський, Каховський, Скадовський та Чаплинський, де рівень розораності досягає 97%, частка зрошуваних земель - 44-52%, а несприятливі екологічні процеси досягли значного поширення. Проведене районування дає змогу оцінювати загальну екологічну ситуацію в Херсонській області як критичну, а тип природокористування в АПК умовно виправданий економічно: зрошення забезпечує інтенсивний розвиток АПК, але воно потребує значних коштів на здійснення, а також на боротьбу з екологічними

процесами, поширення яких призведе до значних соціально-економічних втрат вже у недалекому майбутньому.

2. Основні напрями раціоналізації природокористування та вирішення екологічних проблем в АПК Херсонської області пов'язані насамперед із створенням резервних, вилучених з господарського обігу територій в умовах екстремального навантаження на довкілля, інтенсивного природокористування. Площу таких територій, виходячи з економічних реалій сьогодення, необхідно довести до 10-15%. В існуючих заповідних об'єктах необхідно припинити господарську діяльність і забезпечити дійсно заповідний режим. Важливе значення у раціональному природокористуванні має вдосконалення територіальної організації АПК насамперед на основі створення мережі невеликих переробних підприємств, складських та холодильних емкостей у місцях сільськогосподарського виробництва.

3. Окремий напрям раціоналізації природокористування пов'язаний з вирішенням проблем зрошуваного землеробства. Його необхідно здійснювати у комплексі з протиерозійними заходами, боротьбою з підтопленням, будівництвом вертикального та горизонтального дренажу, забрудненням поверхневих вод. На узбережжях Чорного та Азовського морів необхідний є впорядкування рекреаційної діяльності, узгоджений розвиток агропромислового виробництва і рекреаційної діяльності.

При цьому першочергове значення має проведення природоохоронних заходів у районах екологічної біди (кризи) та з небезпечною екологічною ситуацією - це практично всі південні та південно-східні райони Херсонської області.

У відношенні вдосконалення організації та управління природокористуванням в АПК Херсонської області необхідним є створення єдиного координаційного центру організації, управління, досліджень, взаємозв'язків, у т. ч. міжнародних, як з проблем природокористування в АПК, так і в області та Причорноморському регіоні взагалі.

Здійснення названих заходів буде сприяти гармонійному розвитку людської особистості, природи і виробництва.

IV. КІЛЬКІСНА І ЯКІСНА ОЦІНКА ПРИРОДОКОРИСТУВАННЯ В АПК І ПІДВИЩЕННЯ ЕФЕКТИВНОСТІ ЙОГО ФУНКЦІОНУВАННЯ.

Факторний і поелементний (галузевий) аналіз природокористування і економічної ефективності функціонування АПК Херсонської області дозволив з'ясувати критерії оцінки ступеню гостроти екологічної ситуації в умовних балах за п'ятибальною шкалою. Ця група показників, по-перше, достатньо об'єктивно відображає взаємодію окремих факторів і умов природокористування, по-друге, дозволяє ранжирувати адміністративні райони по антропогенному навантаженню на довкілля як наслідок функціонування самого АПК (див.таблицю 1).

Таблиця 1

 Районування АПК Херсонської області по ступеню гостроти екологічної ситуації
 (в умовних балах за п'ятибальною шкалою)

Групи по ступеню гостроти екологічної ситуації, в умовних балах	Ознаки оцінки екологічного стану в групі	Частка рілля в структурі с/г угідь, %	Питома вага зрошуваних земель, %	Землі, що зазнають вітрову ерозію, %	Землі, що зазнають водну ерозію, %	Землі, що зазнають міндоб-рив, кг/га	Питома вага підтоплен их земель, %	Питома вага засоле-них земель, %	Кількість голів ВХР на 100 га свиней на с/г угідь	Кількість голів рілля	Перелік районів групи за підсумковим балом
1. 7-10	Території, що мають резерви для сприйняття антропоген-ного наван-таження	80.0-85.0	до 7.0	до 7.0	до 1.5	до 10	до 0.1	0.8-3.0	32-35	26-30	Верхньоолексан-дрівський Голбристианський Високопольський Цюрупинський
2. 11-13	Території з конфліктною екологічною ситуацією	85.1-90.0	7.1-11.0	7.1-10.0	1.6-2.5	11-15	0.2-0.3	3.1-5.0	36-40	31-35	Бериславський Генічеський Ізванівський Нижньосірогородський
3. 14-15	Території з небезпечною екологічною ситуацією	90.1-95.0	11.1-30.0	10.1-12.0	2.6-3.5	16-20	0.4-0.6	5.1-7.0	41-45	36-40	Великопетиський Верхньорогачицький Каланчацький Новооронцовський м. Херсон
4. 16-17	Території з кризовою екологічною ситуацією	95.1-97.0	30.1-40.0	12.1-17.0	3.6-5.9	21-25	0.7-0.9	7.1-10.0	46-50	41-45	Білозерський Горностаївський
5. 18-20	Території екологічної біди	98.0	40.1 і більше	17.1-23.0	6.0 і більше	26-35	1.0-1.2	10.1-11.5	51-55	46-50	Каховський Скадовський Чаплинський

Разом з тим, прийнята в дисертації методика обґрунтування територіальних відмінностей в обласному АПК в принципі може бути використана і при вивченні екологічних і економічних проблем на рівні окремого адміністративного району.

Основні положення дисертації опубліковано в роботах:

1. Земельний потенціал АПК Півдня України та ефективність його використання. (в співавторстві з Мармуль Л.О.) // Економіко-географічні та екологічні проблеми північного Приазов'я.- Мелітополь, 1995. - С. 17-24. (У т.ч. 0,3 д.а. - авторські).

2. Соціально-економічна ефективність АПК Херсонської області. // Економіко-географічні та екологічні проблеми північного Приазов'я. - Мелітополь, 1995. - С. 24-29.

3. Географічні аспекти раціонального природокористування у регіональному АПК (на прикладі Херсонської області). Навчально-методичний посібник.- Мелітополь, 1994. (в співавторстві з Ігнатенко М.Г.) - 28 с. (У т.ч. 1,2 д.а. - авторські).

4. Роль соціально-економічних ресурсів у ефективному розвитку сільського господарства Херсонської області. // Економіко-географічні та екологічні проблеми північного Приазов'я. - Мелітополь, 1995. - С. 83-86.

5. Економіко-географічне обґрунтування поглиблення спеціалізації рослинництва Херсонської області з урахуванням екологічних імперативів. // Економіко-географічні та екологічні проблеми північного Приазов'я. - Мелітополь, 1995. - С. 86-88.

6. Екологічна ефективність регіональних АПК. // Матеріали VII з'їзду Українського географічного товариства. - К., 1995. (в співавторстві з Мармуль Л.О.). - С. 294-295 (у т.ч. 0,3 д.а. - авторські).

Стецишин Н.Н. Эколого-экономические проблемы рационального природопользования в АПК Херсонской области и основные направления их решения. Диссертация на соискание ученой степени кандидата экономических наук по специальности 08.08.01 - Экономика природных ресурсов и природопользования. Совет по изучению производительных сил Украины Национальной Академии наук Украины. Киев, 1995.

Защищается рукопись с теоретическими исследованиями в области экономики и научного обоснования направлений рационального природопользования и экологизации производства в региональном АПК. Выявлены и исследованы система факторов и условий, формирующих экономику и слагающих основы рационального использования земельных и других сельскохозяйственных ресурсов в условиях формирования рыночных отношений. Обоснованы методы и система экологических ограничений, конструктивных направлений с целью обеспечения

ефективного розвитку обласного АПК. Осуществлено районирование по степени остроты экологической ситуации в АПК области.

Stetsishin N.N. Ecologic and economic problems of rational nature use in the agro-industrial complex of the Kherson Region and main directions of their solution. A dissertation for a candidate's degree (in economics) on speciality 08.08.01-economics of natural resources and nature use. Council on the study of productive forces of Ukraine of National Academy of Sciences, Kyiv, 1995.

A manuscript with a theoretical research in the sphere of economics and scientific grounds of the directions of rational nature use and ecologization of industry in the regional agro-industrial complex (on the model of the Kherson Region, Ukraine) is being defended. A system of factors and conditions, forming the economics and constituting the basis of rational use of land and other agricultural resources in the regional agro-industrial complex in the conditions of forming the market relations, has been revealed and studied. A system and methods of ecological limitations, constructive directions of rational nature use with the purpose of providing the greatest social, economic and ecological efficiency of the development of the regional agro-industrial complex, have been motivated. A division into districts according to the acuteness of the ecological situation in the agro-industrial complex of the region has been carried out.

Ключові слова. Система природокористування, територіальна організація АПК, регіональна спеціалізація, функціональна структура, екологічна ситуація, соціально-економічна ефективність.

Підписано до друку 25.12.95
Папір тип №1. Формат 60x80/16
офс. др. Ум. др. арк. 1,0 Уч-вид 1,0.
Фарб.- відб. Зам. № 9504. Тираж 100
Мелітопольська міська друкарня
332315 м. Мелітополь-15,
вул. К.Маркса, 21.